

КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ И НЕГОВИЯТ РОМАН „МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА“

Георги Цанев

През 30-те години една нова проблема развързва особено много обществото и писателите — проблемата за войната. Тя бе родена от обстоятелството, че капиталистическият свят се готвеше за втора световна война. Антивоенните настроения, разбира се, са, може да се каже, една вечна трайна тема в прогресивната световна литература. Най-добрите произведения в нея винаги са били насочени против милитаризма и войната. Но през 30-те години тая тема както в целия свят, така и у нас стана централна. Поставена от антифашисткото движение, ръководено от комунистическата партия, тая тема беше завладяла през 30-те и 40-те години и поезията, и прозата: против войната се пишеха стихове, поеми, разкази, повести и романи. През 1934 излезе и предизвика голям шум романът „Морава звезда кървава“. Изненадата бе голяма — тъй като авторът на романа не принадлежеше към кръга на революционните писатели.

Петканов е типичен селски писател — не само по основен обект на творчеството, но и по виждане на действителността, по светоусещане. Новият поглед, с който той пристъпва към изображение на селото, е исторически. Авторът се интересува преди всичко от ония проблеми, които са се родили в българския живот — израсли са в него. Тия проблеми изникват от общия дух на известно време, от общите болки, копнежи и стремежи на българите през определена епоха. И тук се открива една от характерните особености в творчеството на Петканов: редица от неговите романи са свързани по особен начин помежду си. Взети заедно, те изразяват един определен, ясен и строго последователен на себе си поглед за живота. В творческата фантазия на автора и в неговата обществена философия тоя живот е разплануван на периоди — построен е в своето историческо развитие. Така шест от романите на Петканов са подредени в серията „Жътва“, „хроника на селото“, която обхваща: „Старото време“ (1929), „Хайдутите“ (1931), „Вятър счи“ (1932), „Морава звезда кървава“ (1934), „Кирпичената къща“ (1939) и „Ангелина“ (1940). Всички те засягат различни периоди от развоя на българското село в продължение на повече от едно столетие. И Петканов търси отличителния знак, стила на живота през всеки период от това развитие. Съществената му художествена грижа е да намери оня идейно-емоционален коефициент, който стои пред всички прояви на българина през известно време.

Първото, което прави впечатление в неговите произведения, е, че отношението на автора към изображавания живот е ясно определено, често дори твърде подчертано. Отношение, разбира се, на белетрист, почувствувал и осъзнал по свой начин силите, които направляват човека и определят неговата съдба. Отношението му към живота и хората е субективно и лирично. Това ще рече, че тук имаме изображение, при което авторът не може да отдели себе си от главните

герои, не може да се освободи от идеализиращо-възторженото си чувство към тях. Касае се за героите, на които той, така да се каже, симпатизира, които смята за положителни, т. е. за типични носители на най-хубавите черти от душевността на нашия народ. Явно е, че техните схващания за живота, техните интимни възделения, етични представи са и негови. Поради това на любимите си герои във всички почти произведения той приписва едни и същи основни мисли, нравствени убеждения и копнежи. Всички те живеят с едно възторжено преклонение пред земята, отдадени са изцяло на своя род (който свързват със земята) и на семейството (което свързват с труда). Те са много религиозни. Говорят непрекъснато за бога, за земята, за труда. Цялото творчество на Петканов е проникнато от някакъв култ към труда. Трудът движи човека към всички добри дела, към всичко възвишено. Той е здраве, морал и поезия. Апологията на труда — ето основния патос в творчеството на Петканов. Който бяга от земята и труда, той става жертва на порока, той загива нравствено, той излиза вън от човешкото общество. Но като художник Петканов няма мярка, не умее да сложи граница на своите увлечения. Постоянното повтаряне на тоя основен нравствен кодекс — привързаност към земята, вяра в бога, любов към труда — създава известна еднолинейност, еднообразие и понякога... досада.

Петканов познава отлично някогашния патриархален бит с всичките му обичаи, селянина с всичките му суеверия и патриархална нравственост — изобщо неговия някогашен духовен свят. Познава много добре и народния език. Но той идеализира патриархалния бит на някогашното българско село. Идеализира го и в произведенията си със сюжет от най-ново време и го противопоставя като идеал на новите явления в съвременния живот, които смята за поквара.

Петканов е син на свещеник, роден е в богато патриархално семейство. Талантлив писател, но възпитан в религиозен и консервативен дух, той си остава на консервативни идейни позиции до края на живота. Той живееше с наивното убеждение, че душата на българина е дадена веднъж за винаги и никакви външни, обективни фактори — материални и духовни — не могат да я променят. Своя идеалистичен религиозен светоглед, идеализирането на патриархалния бит, на патриархалната нравственост той не можа да преодолее. И когато рисувахе някогашната действителност — наистина патриархална, — той можеше да бъде правдив като белетрист. Но колкото по-насам, към нашата съвременност се приближаваше, толкова по-фалшива ставаше психологията на неговите герои и по-неправдоподобни постъпките им, толкова по-неправилна оценката на жизнените явления, толкова по-нехудожествени произведенията му. Ако в „Старото време“ общата картина на селския бит може да се приеме, както е изобразена — макар и с критични бележки — пресъздадената картина на живота в последните романи на автора „Дамяновата челяд“ (1943) и „Белите извори“ (1946) е направо фалшива, антихудожествена, идейната им основа дълбоко консервативна. Рисувайки в тях два романа съвременния живот, в който патриархалното е изместено от нови, прогресивни явления, той стъпваше на несигурна за него почва и изопачаваше жизнената правда: прогресивните явления, в които влиза и социализмът, той представя като явления отрицателни, носещи само развала. Животът се развиваше, Петканов си стоеше на едно място — в идейния свят на старото, на миналото.

Но срещу това трябва да изтъкнем, че в неговото семейство, което се задържа в родното си тракийско село Каваклия до Балканската война, са били винаги живи патриотичните традиции, свързани с будно национално съзнание. Най-радостните и често разказвани спомени в дома на Петканови са посещенията у тях на Васил Левски, Петко Славейков и руския генерал от Освободителната война Черняев. Чичото на писателя е бил съратник на Левски, съпрузите на две от сестрите му били участници в Преображенското въстание (1903) — единият като

войвода, а другият като четник. Турците наричали баща му „комит папаз“ (попът комита). В семейството, което е участвувало още в черковната борба, са се пеели бунтовни песни и особено обичани били стихотворенията на Ботев. Народното въстание като средство за освобождение от турското робство е било прието и подпомагано от всички — дори от бащата свещеник, който криел пушки в къщата си. С образите на юнаците и войводите от Тракия Петканов заживява още от ранни години. В края на живота си, когато пише своята книга „Детски години“, той изповядва: „Не, аз още не съм се откъснал от бащиния си дом, макар че съм обърнал лицето си към залеза. Не мога да се откъсна, защото там е любимото и вечно жилище на моите герои — на всички живи, бодри, юначни, добри и любвеобилни същества от моите разкази и романи.“ „Насилници“ му отнели „бащината стряха“, но сърцето му е останало „завинаги там — в Тракия“.

И още нещо много важно: Петканов беше дълбоко нравствена личност, с милост в сърцето, обичаше човека за човешкото в него, жадуваше за обществена и социална справедливост — макар да я разбираше по своему. И социалното, и политическото, и националното, и революционното той поставяше на широка нравствена основа. След социалистическата революция той прие нашия ред, пак по своему, и заемаше висок държавен пост — директор на културата при тогавашното Министерство на информацията. Ръководен от своето нравствено съзнание „той се прояви преди 9. IX. 1944 като антифашист и написа антивоенния роман „Морава звезда кървава“ (1934). Въпреки известни слабости романът ми хареса и аз написах възторжена рецензия (във в. ЛИК, бр. 13, 26. XII. 1934), която ще приведа изцяло тук, тъй като — доколкото си спомням — тя беше единственият отзив за този роман в онова време:

— Ще кажа веднага: новият роман на Петканов „Морава звезда кървава“ е един извънредно сериозен опит да се погледне на войната с трезвия и честен поглед на художника. Да се посочи с безпощадна искреност нейното същинско лице. Много работи е трябвало да бъдат преодолені, много увлечения — преоценени. Ние сме достатъчно далеко вече от войната и можем днес по-спокойно и по-обективно да пишем за нея. И тъкмо защото още се задушаваме от нейните последици, можем да видим истинския ѝ образ. Стига да искаме. Стига да имаме волята и дарбата за това. Петканов притежава и воля, и дарба да постави и разреши проблемата за войната с всичкото съзнание, което той носи като писател. Той има и творческата смелост — характерна за всеки художник — да нарича нещата със същинските им имена.

Собствено него го интересува не толкова самата война, колкото нейното въздействие върху селския живот и селската душа — ония големи промени, които тя причини в тях. Тоя въпрос е занимавал автора и преди „Морава звезда“. Още в повестта „Беглец“ ние имаме работа с психологията на селянин, който е изпитал отрицателното влияние на войната. За главния герой там е казано: „Войната го бе променила. Тя бе капнала в кръвта му отровните капки на леността.“

Но това, което в „Беглец“ е само намек, в „Морава звезда кървава“ става основна идея, усложнена, разработена подробно, развита в много посоки, става живот, който обгръща всички — и стари, и млади, и мъже и жени, и войници и цивилни. В романа на Петканов войната тежи над селския живот „като градоносен облак“, иде като „мор по земята“, разкъсва старите отношения между хората, руши радостта и морала, убива вярата, носи тегла и ужаси. Вмъква се в душите като унищожителна стихия.

С всичката поезия, на която е способен Петканов, тук е изразена болката на селото, откъснато от своята всекидневна работа — работа, във от която за него няма щастие, няма живот изобщо. Такава е психологията на земеделския народ. Нравствената вина, ако може така да се изразим, която виси над героите и поради

която те страдат, е, че е разрушена връзката между селянина и земята, между човека и труда. Тая връзка е основният закон, който крепи живота във всички произведения на Петканов. Дето липсва тя — там настъпва материален и морален упадък. Така е в „Морава звезда кървава“. И това врежда тоя роман в серията „Жътва“. Далеч ли са от земята, отвикнат ли от труд, героите тук загрубят нравствено и могат да изгубят дори човешкия си образ. И обратно: каквато и рана да е зейнала в гърдите им, „дъхът на нивите, тръпката на плодородната земя ще я излекуват“.

Главният предмет на възсъздаване в романа е животът в село, в тила. И ако авторът ни пренася често на фронта, то е по-скоро, за да ни даде представа за условията, които променят неговите герои — селяните. И трябва да отбележим, че ако в повечето случаи досега войната е гледана с очите на интелигента, дори на военния кореспондент, у Петканов тя е видена с очите на селянина и войника. Особено е важно последното обстоятелство — тук имаме преживяванията, чувствата, мислите, действията — добри и лоши — на обикновения войник. Реалистично, обективно, без никаква идеализация авторът рисува образите на тия мъчяливи герои, които, изглежда, не са били тъй мъчяливи, както нам се е струвало. Петканов — както Йовков в „Земляци“ — се е опитал да проникне по-дълбоко и по-подробно в душата на селянина-войник и да изнесе не само парадното, но и делничното — онова, което се крие обикновено от очите на началството.

И както обикновено, както и в другите си произведения, така и тук — направил го е съгъсто, сподертаване на известни страни. Завладян изцяло от основната художествена идея, в желанието си да ни я внуши недвусмислено, определено, той следва един основен тон, рисува всичко с една и съща боя. Макар да засяга различни страни от действителността, той се стреми да ги подведе към един основен емоционален строй. Не допуска разнообразие в настроението. Не се интересува от онова, което би могло да смекчи мрачния, трагичния, мъчително напрегнат ритъм на неговото повествование. Затова неговият герой Димо се променя само няколко месеца след отиването си на война, отвиква от работата — и вече докрая — три години — не се интересува от нея. Загрубява към семейството си дотам, че прави впечатление на изключителен случай. Неговото безделие споделят всички други „отпускари“. Водим все от същото намерение, авторът не е дал нито една картина на веселба и радост, нито в селото, нито на фронта — през трите години. . . Това съгъстване увеличава интензивността на разказа, ала намалява ширината му, засилва емоционалното въздействие на фактите, но отслабва тяхната обобщаваща значимост и дори подронва доверието в художническата обективност на автора. Животът се превръща в еднообразно мрачно течение, ограничено в нарочно поставени линии, които го стесняват, и отправено предварително в една посока.

Сред атмосферата на общия упадък авторът е потърсил и намерил опора в жената — истинската героиня на романа е селянката. И нея дебне моралната поквара. Но тя е в село, тя е принудена да работи, да поддържа дома и поради това може и да се запази нравствено непокътията. Тя не скъсва връзките си със земята, не бяга от труда. Живее по основния закон на селото. Така жената се явява пазителка на здравето морално начало. И въпреки безкрайните страдания — които са превърнати във всекидневен навик, — въпреки оскърбленията, на които е подложена от мъжа, тя го побеждава със своя здрав дух. Побеждава го, за да го възвърне към труда. . .

Един от най-сигурните белези за дарбата на романиста, която Петканов има, е, че той може да направи роман от една съвсем проста фабула. Той не се стреми да измисля сложна, интересна с външните си приключения история. У него приключенията са в душата, интересът се пренася в преживяванията на героите.

За ядро на „Морава звезда“ той взема живота на едно семейство и го проследява от началото до края на войната. И в тая външно проста история — колко интензивност в отделните сцени, колко поезия в отделните картини!

Поетичният характер на стила тук не пречи на неговата повествователност. Той е почти свободен от търсеното опоеитизиране на впечатленията. Изобщо и в стил, и в психология Петканов отива към смел реализъм. Той има съзнанието, че действителността, макар и да иска творческо пресъздаване, не търпи в романа опоеитизиране и украшения. Тя може сама да говори за себе си. Стига художникът да знае как да пристъпи към нея и как да посочи доброто и злото, хубавото и грозното в нея.

Започнал с изобразяване на патриархалния живот през някогашното „старо време“, Петканов се приближава все повече и повече към нашата съвременност. С тоя си роман той навлиза в нея. И доказва, че има какво да види.

* * *

За „Морава звезда кървава“ на Петканов беше дадена премия от Софийската община. Но това Петканово произведение падна като бомба сред реакцията. За въздействието му в оня момент свидетелствува докладът на военния министър, който предизвика неговото конфискуване от фашистката власт. „Според нас — се казва в доклада — по-добре е в едно село да проникне един вагон болшевишка литература, отколкото само една книжка от този роман.“ Разбира се, сравнението с болшевишката литература е неправилно, но то говори само за отношението на фашистките военни към „Морава звезда кървава“. Защото тая книга беше „един удар, и то отлясно“, върху тях, както е казано изрично в доклада.

На 25 юни 1935 г. Петканов беше уволнен от учреждението, в което работеше, а на другия ден му конфискуваха романа. От общината пратили човек у дома му да съобщи, че му се отнема премията — та да върне парите (7500 лв.). Съпругата му Магда отишла и казала, че не могат да върнат парите, защото са ги внесли веднага да погасят задълженията си по издаване на романа.

Вечерта на 27 юни 1935 аз се срещнах с председателя на Писателския съюз Никола Атанасов и му казах, че Съюзът трябва да се застъпи за Петканов и книгата му. Той не се съгласи, защото предполагаше, че ако се свика общо събрание, може би повечето ще гласуват против застъпването от страна на Съюза. Мнозина от писателите смятали романа за пораженски. Някои вече правели анкета: викали отделни писатели и искали от тях да отговорят на въпроса: пораженски, антинационален и антисоциален ли е. Събирали сведения кои са писали хубаво (положително) за романа. При един прием във Френската легация Владимир Василев в разговор казал, че Петканов не бивало да пише сега тая книга. Има пръснати позиви против него — написани явно злонамерено. Петко Стайнов — пак на приема във Френската легация — ми съобщи, че прочел романа и го харесал много. „Тия, които не го харесват — каза той — това са патриотари и катастрофаджии.“

На 8 юли 1935 беше свикано събрание на ПЕН-клуба при „много важен дневен ред“. Всички знаеха, че се касае за случая с Петканов. Това събрание беше позор за ПЕН-клуба! Защото не дойде никой или почти никой. От настоятелството дойде само Ал. Балабанов. От членовете бяха само 6 души: аз, Петканов, Каралийчев, Тр. Кунев, Фани Попова-Мутафова и К. Мутафов. Балабанов ми даде да разбере, че в същност другите членове от настоятелството са против Петканов или поне против това да се прави нещо в негова защита. Анна Каменова бе пратила писмо, с което съобщаваше, че е съгласна с всичко, което би се решило в негова защита. Балабанов ще напише кратко писмо до министър-председателя от името на ПЕН-клуба и ще го прати на всички членове да го подпишат. Той раз-

прави, че го следели вече. Запасните офицери заплашили, че ако сѣ подписват протести в защита на К. Петканов, щели да го арестуват и да разтурят Писателския съюз и ПЕН-клуба.

Не мога да си спомня какво стана по-нататък. Май че не можа да се направи нищо в защита на Петканов. И тая история си остана едно от многото черни петна на тогавашния фашистки режим. А „Морава звезда кървава“ зае трайно място в редицата на ярките антивоенни произведения.